

Kálnási Árpád: Debreceni cívis szólások és közmondások. TKK Debrecen, 2008. 344 oldal

Alig néhány évvel a Debreceni cívis szótár megjelenése (2005) után most kézbe vehettük Kálnási Árpád legújabb könyvét, a debreceni népnyelv frazémáinak gyűjteményét. Ez a kötet méltó folytatása az impozáns terjedelmű szótárnak, hiszen tulajdonképpen ennek a munkálatai során szerzett tapasztalatok ösztönözték a szerkesztőt arra, hogy a frazeológiai kapcsolatokról is egy önálló kötetet jelentessen meg. Bár korábban eléggé pesszimistán nyilatkozott ennek lehetőségéről: „... ismerve a cívis szótár gazdag frazémakincsét, felmerült bennem a gondolat, hogy szerkesztek majdan egy kötetet Cívis szólások és közmondások Debrecenből címmel ... Sajnos, ennek megvalósításáról alighanem le kell mondanom. Bízom benne, hogy egyszer valaki elkészíti.” Ezt írta a szótár bevezetőjében, és íme, most mégis itt van a korábban megálmodott önálló gyűjtemény.

Mit is tartalmaz tulajdonképpen ez a külső megjelenésében is terjedelmes, értékes kötet? 2341 szócikkbe foglalva természetesen a debreceni cívis nyelv „virágait”, a debreceni népnyelvben használatos szólásokat és közmondásokat. Gazdag szakirodalma van annak a kérdésnek, hogy milyen szerepet töltenek be ezek a frazeológiai kapcsolatok egy-egy közösség kommunikációs rendszerében. Most csak a szépen megfogalmazott ajánló sorokból Kiss Jenő és Nyíri Antal gondolatait idézem: „Mint az évyűrűk a fák koráról, úgy vallanak a szólások, közmondások azon közösség múltjáról és jelenéről, amely közösség tagjai éltetik, hordozzák őket.” „... ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékaiknak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum.” (3).

Minden szótáríró, szerkesztő, de különösen a tájszótárak írói, szerkesztői szembe találják magukat azzal a problémával, hogy egy-egy szűkebb közösség szóképzésében belül mit tekintsenek helyi értékűnek, tájszónak, és melyek azok a lexikai elemek, amelyek az egész magyar nyelvterületen ismeretesek. Célszerű ez az elkülönítés a frazémák körében is, hiszen számos olyan szólás, közmondás található, amelyeket csak egy-egy szűkebb nyelvközösség, egy-két település lakói ismernek és használnak, másokat viszont bárhol föllelhetjük, és a köznyelvben is megtalálhatjuk őket. Nincsenek statisztikai adataink arra vonatkozólag, hogy milyen lehet a táji és köznyelvi elemek aránya egy-egy település szóképzésében, illetőleg frazémakészletében. Csak az eddig megjelent regionális szótárak, tájszótárak tapasztalataiból fogalmazhatunk meg néhány következtetést. A táji és köznyelvi lexémák arányát tekintve a táji kötődésűek mennyisége viszonylag csekély, talán 15% körül lehet. Ahhoz, hogy a tájnyelvet beszélők is megértsék a standard magyar köznyelvet, a grammatikai rendszer azonossága mellett a szóképzés jelentős részének is azonosnak kell lennie.

Nem egészen ez a helyzet a frazeológiai kapcsolatokat illetően. Ha ezek körében végzünk összehasonlítást, vizsgáljuk a helyi és a köznyelvi frazémák arányát, akkor azt tapasztaljuk, hogy a tájszavaknál minden bizonnyal jóval több a csak helyileg használt és ismert frazémák száma. Érdemes lenne ennek a feltételezésnek a bizonyítását a debreceni cívis nyelv vonatkozásában is elvégezni. Ennek ellenére ne lepődjünk meg azon, ha a Debreceni cívis szólások és közmondások

gyűjteményében számos köznyelvi vagy legalábbis a nyelvterület nagy részén ismert és használt szókapcsolattal is találkozunk. Ennek oka a gyűjtési módszerben keresendő. Óriási mennyiségű forrást használt fel előhívóként, mintegy áteresztve az ott talált adatokat a debreceni népi emlékezet rostáján, melyek azok, amelyek Debrecenben is ismertek és használatosak. „A felhasznált források és irodalom című jegyzékből kitetszik, hogy a szerző beépítette gyűjteményébe a korábbi szólás- és közmondásgyűjtemények tucatjait, szótárakat és egyéb műveket a régebbi és a későbbi időből, így például irodalmi műveket Heltaitól Csokonain át Déry Tiborig... O. Nagy sokezer frazémáját hiánytalanul kikérdeztem, vagyis nem csupán a tájnyelveket... Tájnyelvi, népnyelvi és régi frazémái között sok olyat találtam amelyek Debrecenhez (is) köthetők.” (7). Miért volt szükség ilyen nagy mennyiségű forrásanyagra? Voltak ugyan szép számmal adatközlők is, akik már a cívis szótár agyagának gyűjtésekor is értékes adatokat szolgáltatottak, ők most is segítségére voltak a szerzőnek. Maradt még gyűjtési módszerként a passzív megfigyelés, de „Passzív megfigyeléssel a kutató, különösen ha nem él benne a közösségben, csupán csekély eredményre számíthat” (Don Quijote 8). Az irodalmi vonatkozásokhoz lássunk néhány kiragadott példát.

Amikor Don Quijote de la Mancha, a bús képű lovag, harmadszor is elindult szülőfalujából, hogy mérhetetlen kalandok részese legyen, igen elmés beszélgetést folytatott hűséges fegyverhordozójával, Sancho Panzával. Sancho az eszmecsere során leplezni akarta együgyűségét, és szebbnél szebb közmondásokkal kápráztatta el gazdáját. A fordító, Győry Vilmos a magyar változatban többek között az alábbiakat adta a szájába: *Pérez beszél, kutya ugat. Ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök. Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze. Vak tyúk is talál szemet* (Cervantes: Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha. II. kötet. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1966. 53. oldal). Ezek után még több helyen is sziporkáznak a fordításban a közmondások: *Ahol malacot ígérnek, zsákkal kell ott forgolódni* (38), *Aki mer, az nyer. Megtalálja a zsák a foltját. Ki lehet ugratni a nyulat a bokorból* (70), *A lónak négy lába van, mégis megbollik. Ha vak vezet világtalant, végül is mindketten verembe esnek* (92). A hűséges szolga „agyafúrtsága és emlékezőtehetsége azonban kiváltképpen a közmondások idézésében tűnt ki, igen sokszor hajuknál fogva cibálta elő őket, ahol és ahová éppenséggel nem illettek, amint a történet folyamán akárhányszor meggyőződhattünk róla” (84).

Most nézzük, hogy ezek közül melyek élnek, milyen formában és jelentésben a debreceni cívisek nyelvhasználatában is. *Az ígéret szép szó, ha megtartják, úgy jó*: csak úgy ér valamit az ígéret, ha teljesítik (134). *Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze*: (gúny) a nők nem olyan okosak, mint a férfiak (24). *Vak tyúk is talál szemet/níha szemet/búzaszemet*: néha az ügyetlen vagy ostoba embernek is van jó meglátása, használható ötlete (302). *Ha/Ahun malacot ígérnek, (ott) zsákkal forgolódj!:* ha haszonra van kilátás, légy készen, ragadd meg az alkalmat! (206). *Aki mer, az nyer*: az életben csak az boldogul, aki mer vállalkozni, kockáztatni (213). *Megtanája/Megleli a zsák a foltját, (eceteskanta/eceteskanna a dugóját)*: mindenki megtalálja a hozzáillő életársat, barátot (320). *Kiugrattya a nyulat a bokorból*: színvallásra készíti (225). *A lónak négy lába van, mégis megbollik*: tévedni emberi dolog (198). *Vak vezet a világtalant*: (gúny) az akar mást irányítani, aki maga is irányításra szorul (vö. Biblia: Máté 15, 14) (308). A fentiekből kiderül, hogy a Győry Vilmos Cervantes fordításából idézett 11 frazémából 9 Kálnási gyűjteményében is megtalálható.

Most illene még – legalábbis – mutatóban felsorakoztatni olyan szólásokat, közmondásokat, amelyek valóban lokális színezetűek, a debreceni cívis nyelvhasználat jellemzői. Ehhez persze átfogóbb kutatásokat kellene végezni annak bizonyítására, hogy valóban máshol nem fordulnak elő. Ennek hiányában azért megkockázatom a feltevést, hogy az alábbiak csak helyi kötődésűek. *Voutam paraszt, lesznek úr/leszekúr!:* (tréf, gúny) <az urat játszó parasztra vonatkoztatott mondané>. A cívisek megvetően *leszekúrnak* nevezték az úri viselkedést, modort utánzó parasztembert (242). *Sógor, nem sógor, le a járdárul/ Ide sógor, oda sógor, le a cseresznyefárul!:* <akkor mondják, ha nincsenek egy véleményen, nincs köztük egyetértés> (270). *Felrántotta a kortináját:* (tréf) <macska >

felrántotta a farkát (, és odapiszkolt). A *kortina* '(színházi) függöny' (174). Sorolhatnánk tovább a sokunk által nem ismert és nem hallott nyelvi leleményeket, de egyelőre legyen elég ennyi belőlük.

Természetesnek tekintjük, hogy a köznyelvi frazémák is tájnyelvi színezetben jelennek meg a gyűjteményben. Ez lehet lexikai változatosság: *Úgy megbánta, mint amék kutya kilencet/hetet köjköddzött/fjaddzött* (184). *Gonosz kezdetnek gonosz a vége* (165). *Áldott a sok kéz, átkozott/áldatlan a sok száj* (165). De lehet, hogy csak fonetikai, fonológiai eltérés van a köznyelvi és a helyi változat között: *Senki se prófúfeta a maga falujába/hazájába* (254).

A tájszótárak, frazeológiai kiadványok egyik fontos technikai problémája, hogy milyen címszó alatt kerüljenek be a két vagy több elemből álló szókapcsolatok a gyűjtemény szócikkeibe. Általában bevett gyakorlat a lexikográfiában, hogy az első tartalmas szó, nagyjából főnév kerül kiemelésre, vagy ha ez nincsen, akkor ige, melléknév, számnév is szóba jöhet. Kálnási is ezt a gyakorlatot követi, tehát például a *Mintha puskábul lúttik vóna ki* szólás a **puska** címszó alá került (255). Ezzel a problémával függ össze az utalozás kérdése, vagyis az, hogy a frazéma többi tartalmas elemére történik-e a megfelelő betűrendi helyén utalás. Ha a fenti említett szólást nézzük, akkor abban tartalmas elem még a *lő* ige is, de erre a **lő** címszó alatt nincsen utalás. Találunk ugyan egyes szócikkek végén L. jelzéssel utalásokat, ezek azonban nem foglalják magukba az összes tartalmas elemre vonatkozó utalás követelményét, mert esetlegesen, alkalmi jellegűek. Úgy gondolom, ebben a tekintetben célszerű lett volna követni az Új magyar tájszótár gyakorlatát. (Nyilvánvaló elírás a **lúd** címszó végén a L. kurva utalás (201), mert a **kurva** címszó alatt ez a lexikai elem nem fordul elő.)

Talán érdemes néhány szót ejteni a hangjelölés kérdésről is. Lexikai kiadványokban nem szokás a hangtani finomságok jelölése. Ez a mértéktartás jellemző a kötet egészére, mert a néprajzi szövegjegyzést alkalmazza, amely valójában fonológiai lejegyzés. Föltünteteti a nyelvjárás fonológiai értékű eltéréseit, de a fonetikai variánsokat figyelmen kívül hagyja (kivéve a kettőshangzókat). Tehát valójában a népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzatát alkalmazza.

A kötet végén értékes összeállításokat találunk, amelyek nagy mértékben hozzájárulnak gyűjteményben való eligazodáshoz. Ilyen például a frazémákban előforduló személynevek listája, a helynevek és helynévi melléknevek listája, a rövidítésjegyzék, valamint a felhasznált források és a szakirodalom felsorolása. Fontos a német nyelvű rezümé, de a címszavak ismételt, ömlesztett formában való felsorolása elmaradhatott volna.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Kálnási Árpád gyűjteménye a magyar frazeológiai irodalom gazdag példatára, olyan összegezés, amely egy nagy múltú kultúrával rendelkező városi közösség értékes nyelvi kincsestára. Nemcsak nyelvészek, néprajzosok hálásak e kötet megjelentetéséért, de helyi értéke is igen nagy, felhasználható az iskolai oktatásban, és az élet minden más területén.

Balogh Lajos